

ARTYKUŁY RECENZYJNE, RECENZJE, NOTY RECENZYJNE

Emanuel P f o h, *Syria — Palestine in the Late Bronze Age: An Anthropology of Politics and Power*, Copenhagen International Seminar, Routledge, London–New York 2016, ss. 246

Emanuel P f o h jest pracownikiem Narodowej Rady Badań Naukowych i Technicznych (CONICET) w Buenos Aires oraz autorem prac dotyczących początków historii Izraela. Należą do nich *The Emergence of Israel in Ancient Palestine: Historical and Anthropological Perspectives* (2009) i *The Politics of Israel's Past: The Bible, Archaeology and Nation — Building* (edycja wspólnie z Keithem W. Wh it e l a m e m, 2013). Książka *Syria — Palestine in the Late Bronze Age* powstała na bazie dysertacji doktorskiej, w której autor za cel postawił sobie stworzenie modelu antropologicznego opisującego naturę władzy politycznej w Lewancie epoki późnego brązu. Praca ma zatem pozwolić na poznanie rodzimej ontologii (*native ontology*) społeczeństw lewantyńskich za pomocą metody historyczno-antropologicznej.

Książka podzielona jest na trzy wyraźnie oddzielone i zdefiniowane części. Pierwsza („Syria — Palestine during the Late Bronze Age”), w której autor korzysta z dorobku nauk historycznych, zawiera: zarys historii politycznej regionu w opisywanym okresie wraz z przedstawieniem państw będących jej podmiotami i egipskiej administracji w Lewancie (rozdział pierwszy), opis działania „międzynarodowej” dyplomacji epoki (użycie cudzośłowu będzie wyjaśnione poniżej) i jej głównych aspektów (rozdział drugi) oraz narzędzi umożliwiających realizację tych relacji — wymiany dóbr luksusowych, kobiet oraz profesjonalistów (rozdział trzeci). W części drugiej („Political Systems in Syria — Palestine”) Pfoh prezentuje dotychczasowe koncepcje antropologiczne, które mogą posłużyć do opisu rzeczywistości politycznej w Syro-Palestynie (rozdział czwarty) oraz modele, za pomocą których możliwa jest interpretacja tej rzeczywistości (rozdział piąty). Część trzecia („Patrons and Clients in the Levant”) zawiera analizę podstawowych aspektów lewantyńskiej kultury politycznej z wykorzystaniem ustaleń poczynionych w poprzednich częściach. Otwiera ją przegląd teorii dotyczących natury relacji łączących patrona i klienta (rozdział szósty); następnie otrzymujemy opis zjawiska patrymonializmu na starożytnym Bliskim Wschodzie (rozdział siódmy) oraz relacji politycznych w Lewancie późnej epoki brązu z perspektywy teorii społeczeństwa patrymonialnego — autor zwraca tutaj również uwagę na lewantyńskie wyobrażenia o świecie nadprzyrodzonym, według niego są one odpowiednikiem relacji patrymonialnych w świecie ludzkim (rozdział ósmy).

Na podkreślenie zasługują następujące aspekty pracy. Pfoh w swoich rozważaniach posługuje się wprowadzonym przez antropologa Kennetha P i k e ’ a rozróżnieniem sposobów przed-

stawiania badanej rzeczywistości na opis emiczny (tj. jak postrzegają ją uczestnicy badanego zjawiska) oraz etyczny (tj. jak postrzega ją badający), sam dążąc do opisu emicznego. Tym właśnie uzasadnia wybór narzędzia badawczego (rozdział piąty), którym jest zaproponowany przez J. Davida Schloena model gospodarstwa patrymonialnego (*Patrimonial Household Model*)¹. Schloen, analizując materiał źródłowy z Ugarit (państwa na północnym wybrzeżu lewantyńskim, zniszczonego w XIII w. p.n.e. przez najazd tzw. Ludów Morza, przybyłych głównie z basenu Morza Egejskiego), posłużył się stworzoną przez Maxa Webera definicją społeczeństwa patrymonialnego. Według Webera w takiej społeczności władca postrzega i organizuje swoją domenę jako swego rodzaju rozszerzenie własnego domostwa. Tym samym jego własnością staje się całe państwo. Zdaniem Schloena model gospodarstwa patrymonialnego odpowiada realiom społecznym i politycznym istniejącym na Bliskim Wschodzie aż do wyprawy Aleksandra Macedońskiego; wobec tego uzasadnione jest opisywanie stosunków władzy w Lewancie z perspektywy społeczeństwa patrymonialnego w rozumieniu weberowskim.

Na tym właśnie modelu Pfoh opiera swój opis stosunków w Lewancie. Wewnętrzną organizację państw lewantyńskich postrzega przez pryzmat gospodarstwa patrymonialnego, w ramach którego funkcjonują więzy łączące patrona i klienta. Dynamika ta jest kluczowa dla funkcjonowania władzy zarówno w jej wymiarze wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Model gospodarstwa patrymonialnego nie zakłada bowiem rzeczywistego jedynowładztwa. Innymi słowy, władca lewantyński nie był monarchą absolutnym. Wiemy bowiem, że w Ugarit czynnikiem destabilizującym władzę królewską była rada starszych, która mogła wyznaczyć nowego panującego. Również sam faraon (a więc władca państwa dominującego w tym okresie w regionie) mógł podjąć decyzję o usunięciu lokalnego monarchy. Pozycja króla bardziej niż z rzeczywistym samowładztwem wiązała się zatem z prestiżem społecznym warunkowanym bliskimi relacjami z elitami oraz sprawowaniem funkcji najwyższego kapłana. Taki charakter stosunków między władcą a poddanymi każe autorowi postawić pytanie o właściwą terminologię polityczną pozwalającą określić opisywane byty polityczne. Pfoh odrzuca często spotykany w nauce termin „państwa-miasta”, ukształtowany na wzór greckiej *polis*. Dla samego Ugarit, największego bytu politycznego w Lewancie, proponuje określenie „królestwo patrymonialne” (*patrimonial kingdom*), a dla reszty — „patrymonialne byty polityczne” (*patrimonial polities*). Widzimy zatem, że model antropologiczno-historyczny pozwolił autorowi na stworzenie terminologii pozwalającej na sklasyfikowanie tych państw według kryterium ich organizacji politycznej.

Już we wcześniejszych partiach pracy widać jednak, że Pfoh dąży do jak najbardziej emicznego, czy też natywistycznego rozumienia opisywanej rzeczywistości. Za przykład mogą posłużyć fragmenty dotyczące terminologii używanej w dotychczasowych studiach nad Lewantem okresu późnego brązu. Należy do nich *passus* poświęcony wzmiankowanej już „międzynarodowej dyplomacji”, który to termin stosowany jest celem opisania relacji między władcami znanymi z korespondencji z el-Amarna. Ta współczesna arabska nazwa egipskiego miasta Achetaton, założonego w XIV w. przez faraona Amenhotepa IV (Echnatona), jest używana na określenie zbioru korespondencji dyplomatycznej między Egiptem a drobnymi państwami Lewantu oraz innymi potęgami epoki — państwem Hetytów,

¹ SCHLOEN 2001, *passim*.

Babilonią, Asyrią i Mittani. Zdaniem Pfoha relacje między nimi nie miały cech nowoczesnej i współczesnej dyplomacji; również użycie przymiotnika „międzynarodowa” jest problematyczne z powodu nieistnienia w opisywanej epoce struktur, które można przyrównać do współczesnego narodu (rozdział drugi). W podobny sposób Pfoh zwraca uwagę na problem właściwego zrozumienia lewantyńskiego terminu *mlk*, oznaczającego lokalnego przywódcę politycznego. Uwarunkowania i ograniczenia jego władzy sprawiają, że termin ten zdaniem autora może być tłumaczony jako „król” (co sugeruje posiadanie monopolu na sprawowanie władzy) jedynie konwencjonalnie (rozdział czwarty).

Autor w bardzo sprawny i przekonujący sposób korzysta zarówno z dorobku nauk historycznych, jak i społecznych. Pomimo posługiwania się konkretnym modelem nie ogranicza się do opisywania rzeczywistości jedynie w jego ramach. Przeciwnie, umieszcza go w realiach historycznych i pokazuje, jak jego funkcjonowanie wpływało na relacje drobnych lewantyńskich władców z państwem hetyckim i Egiptem. Szczególnie interesujące są partie książki opisujące starcie dwóch ideologicznych obrazów świata: azjatyckiego, wyrażanego politycznie i społecznie w ramach reguł modelu gospodarstwa patrymonialnego, który zakładał swego rodzaju równość władców tytułujących się jako „bracia” (podzielanego przez Hetytów i Syro-Palestynę), oraz egipskiego, uznającego faraona za władcę, któremu nie ma równych. Opis sytuacji, w których niemożność poprawnej komunikacji między stronami wynikała z odmiennego rozumienia natury władzy i relacji na linii polityczny patron (faraon) — lewantyński klient, jest bardzo ważną propozycją wyjaśnienia uwarunkowań jednego ze zjawisk, które obserwujemy w korespondencji amarneńskiej.

Warto zastanowić się, czy stworzony przez Pfoha model władzy jako gospodarstwa patrymonialnego i jego dystynktywne cechy (niestabilność władzy królewskiej przy jej pozornej sile, personalny charakter stosunków politycznych, uzależnienie pozycji monarchy od władców wyższego rzędu) może posłużyć do interpretacji procesów zachodzących w Palestynie we wczesnej epoce żelaza, a więc w epoce następującej po tej będącej przedmiotem książki. Należałoby zadać pytanie, czy model ten może być przydatny do próby opisu organizacji politycznej osadnictwa na centralnych wyżynach palestyńskich, często wiążanego z grupami ludności uważanymi za poprzedników Izraela i Judy epoki historycznej, tj. pierwszej połowy I tysiąclecia p.n.e. Na podstawie materiału archeologicznego wydaje się jasne, że ludność identyfikowana jako protoizraelicka była ludnością rodzimą Palestyny, a nie przybyszami spoza Lewantu (co dyskwalifikuje wiarygodność historyczną partii Biblii dotyczących podboju Kanaanu przez Izraelitów). Pomimo tych ustaleń w historiografii zwykło się zwracać uwagę na różnice między ludnością protoizraelicką a mieszkańcami innych części Palestyny we wczesnej epoce żelaza. Ten pogląd jest obecny w najbardziej znanych pracach dotyczących wczesnych dziejów Izraela przed powstaniem monarchii. Tak więc Mario Liverani podkreśla dychotomię między dwoma modelami kulturowymi Palestyny na przełomie XII i XI w. — występującym na wybrzeżu państwem-miastem, będącym dziedzicem epoki późnego brązu, rządzonym przez króla i opartym na identyfikacji z terytorium, oraz państwem etnicznym na płaskowyżach wewnętrznych, opartym na związkach rodowych z okazjonalnym przywództwem o charakterze charyzmatycznym². Podobnie J. Maxwell

² LIVERANI 2010, s. 90–92.

Miller i John H. Hayes przyjmują, że przywództwo izraelskie w fazie przedmonarchicznej (opisane w Księdze Sędziów, której partii dotyczące rzeczywistości politycznej i społecznej przed powstaniem monarchii autorzy uważają za wiarygodne) cechowała legitymizacja oparta na prestiżu społecznym³. Również Niels Peter Lemche sądzi, że tereny wyżynne, od XIV w. zajmowane przez *habiru* (grupy społeczne funkcjonujące poza strukturami lewantyńskiego miasta-państwa późnej epoki brązu) oraz grupy tworzące się później na tych terenach były od tego czasu politycznie różne w porównaniu ze środowiskiem miejskim⁴.

Opisany przez tych autorów charakter przywództwa politycznego (władza oparta na prestiżu społecznym, jej niestabilność) na wyżynach palestyńskich jest podobny do natury władzy drobnych królów w Lewancie epoki późnego brązu w modelu Pfoha⁵. Sądzę, że należałoby zastanowić się nad problemem, czy Izraelici są kontynuatorami tradycji politycznych epoki brązu nie tylko w kwestii kultury materialnej, lecz także ontologii i kultury politycznej. Brak instytucji miasta we wczesnej fazie organizacji politycznej Izraelitów, podkreślany zwłaszcza przez Liveraniego, nie musi zatem stanowić aż tak istotnej różnicy w kontekście kultury politycznej. Niewykluczone zatem, że wartość pracy Pfoha może polegać na stworzeniu narzędzi umożliwiających przeformułowanie dotychczasowych poglądów w kwestii ciągłości kultury politycznej w Palestynie na przełomie późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

W przejrzystej konstrukcji książki jest jeden element, który w pewnym stopniu ją zaburza. Część rozważań teoretycznych, zwłaszcza tych dotyczących niektórych teorii nauk społecznych (np. zarys historii tzw. studiów śródziemnomorskich w rozdziale szóstym), umieszczona jest w toku głównego wywodu. Wydaje się, że partie te mogłyby zostać umieszczone we „Wstępie” (gdzie znajduje się zresztą zarys historii badań nad naturą egipskiej władzy w Lewancie) czy w oddzielnym rozdziale na początku pracy. Takie rozwiązanie pozwoliłoby czytelnikowi na zapoznanie się z całością materiału teoretycznego, tak istotnego w pracy Pfoha, już na początku lektury. Rezygnacja z niego nie wpływa jednak na merytoryczną wartość wywodu.

Choć późna epoka brązu (a zwłaszcza tzw. okres el-Amarna) jest jedną z lepiej przebadanych w dziejach starożytnego Bliskiego Wschodu, praca Emanuela Pfoha, dzięki zastosowaniu metody historyczno-antropologicznej pozwala spojrzeć na nią z innej perspektywy. Analiza stosunków politycznych przy wykorzystaniu jedynie metody historycznej umożliwia opisanie pojedynczych epizodów z relacji między władcami. Pfoh, stosując warsztat antropo-

³ MILLER, HAYES 2006, s. 98–117.

⁴ LEMCHE 1985, s. 416–432.

⁵ Cf. s. 170: „The available documentation evidences situations in which Syro-Palestinian monarchies, notably in southern Levant, appear more to follow tribal instances of political sociability, with a chief subject of being seriously contested or disputed by his community, but also by the foreign powers ruling over him. That the king was questioned seemed to notably constrain the reach of his concrete political power. [...] However, when we perceive the political world of Syria — Palestine as patrimonial, in which a kingdom (what is often called a ‘state’ by ancient Near Eastern scholarship) is not only organised as, but also perceives itself as an extended kinship group, ruled by a ‘father’ with authority over the members of the community, the native monarchy appears more as constituted by a *primus inter pares* and his kin rather than by an elite with the proper monopoly of coercion over the rest of society”.

loga, sprawia, że zrozumiałe stają się te aspekty relacji, które umykają z powodu odmienności kulturowej oraz dystansu czasowego dzielącego nas od realiów będących przedmiotem pracy. Stworzony przez autora model pozwala na spojrzenie na nie w sposób, w jaki postrzegali je ich główni aktorzy. Podsumowując, *Syria — Palestine in the Late Bronze Age: An Anthropology of Politics and Power* z pewnością poszerza naszą wiedzę o realiach politycznych Lewantu w okresie przed załamaniem się systemu regionalnego w XII w. p.n.e.

Kacper Ziemia
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Viktoria R ä u c h l e, *Die Mütter Athens und ihre Kinder. Verhaltens- und Gefühlsideale in klassischer Zeit*, Reimer Verlag, Berlin 2016, ss. 342

We współczesnym świecie zachodnim dominuje przeświadczenie, zgodnie z którym istnienie więzi emocjonalnej łączącej matkę z dzieckiem uchodzi za rzecz całkowicie oczywistą, ponieważ jest ona jakoby wrodzona, wynika zatem z natury; jej brak postrzegany jest zaś jako wynaturzenie i patologia. Dlatego też szczególnie silny szok i wzburzenie opinii publicznej wywołują sporadyczne przypadki dzieciobójstwa, aczkolwiek znanym faktem jest, że w niektórych społecznościach tradycyjnych zabicie dziecka nie jest napiętnowane, bo i nie uznaje się tego czynu za morderstwo¹. Niemniej w kulturze Zachodu miłość macierzyńska, poświęcenie matki i jej przywiązanie do dziecka są emocjami, zachowaniami i wartościami konotowanymi jednoznacznie pozytywnie, uznawanymi za „wpisane w naturę” kobiecą i dlatego z góry wymaganymi od każdej matki. To aprioryczne postrzeganie miłości macierzyńskiej jako pozytywnej wartości i skłonności wrodzonej, a zatem rzekomo wspólnej wszystkim osobnikom gatunku ludzkiego płci żeńskiej, zakwestionowała w swojej głośnej książce z roku 1980 francuska badaczka Elisabeth B a d i n t e r, która skupiła się na analizie zachowań macierzyńskich przede wszystkim w okresie od XVII do końca XIX w.² Poruszenie, jakie wywołała praca Badinter, pokazuje znakomicie, że temat macierzyństwa to problem nader delikatny, w dalszym ciągu stanowiący nieomal tabu.

Relacji rodzicielskiej z ich potomstwem w świecie antycznym poświęcono dotychczas stosunkowo niewiele uwagi, a to — jak to zwykle w naukach o starożytności — wynika w znacznej mierze z niedostatku czy też specyficznego charakteru materiału źródłowego. W swojej książce, której podstawą jest dysertacja doktorska obroniona na berlińskim Wolnym Uniwersytecie w roku 2014, Viktoria R ä u c h l e podejmuje próbę pełniejszego opracowania problemu więzi emocjonalnej między ateńskimi matkami i ich potomstwem, przy czym — ze względu na charakter źródeł — jako cel wytycza sobie zrekonstruowanie społecznych ideałów, a nie rzeczywistych więzi i zachowań.

¹ Cf. DIAMOND 2012, s. 177–179.

² Praca ta jest dostępna polskiemu czytelnikowi: BADINTER 1998.